

М.І. Дземан

Національний медичний
університет імені
О.О. Богомольця, м. Київ

РОДОНАЧАЛЬНИК КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ТЕРАПЕВТІВ ПРОФЕСОР ФЕДІР СТЕПАНОВИЧ ЦИЦУРІН

Резюме

У роботі подано дані історичної розвідки щодо постаті Цицуріна Федора Степановича – першого професора-терапевта медичного факультету Імператорського Університету Святого Володимира в Києві. Федір Степанович був засновником першої кафедри терапії, заклав традиції викладання внутрішньої медицини в університеті, а відповідно і наріжний камінь у фундамент Київської школи терапевтів.

Ключові слова

Цицурін Федір Степанович, перший професор-терапевт медичного факультету Імператорського Університету Святого Володимира, Київська школа терапевтів.

12 червня 2012 року виповнилося 198 років від дня народження Федора Степановича Цицуріна – першого професора-терапевта Імператорського Університету Святого Володимира, родоначальника Київської школи терапевтів. Він був засновником першої кафедри терапії і заклав прогресивні принципи і традиції викладання внутрішньої медицини в Київському Університеті на основі інтеграції тогочасних здобутків медичної науки в Європі та Російській імперії. В останній час спостерігаємо особливий інтерес до цієї величної постаті [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Ось, зокрема, що російські автори Н.Е. Ларинський, М.А. Бутов, А.В. Сахаров та співав. відзначають у навчальному посібнику «История физикальных методов диагностики» (2007, С.151): «У цьому відношенні інтерес становить особистість ординарного професора терапевтичної клініки Київського університету, майбутнього президента Варшавської Медико-хірургічної Академії, директора Військово-медичного департаменту, управителя придворною медичною частиною Федора Степановича Цицуріна (Цицуріна). Він також пройшов школу в І.

Шкоди та французьких клініцистів, і цілком оцінив нові методи. Аускультацию Цицурін називав великим відкриттям, а всю історію медицини ділив на період до Лаеннека та після нього, і в заслугу терапевтам ставив те, що вони, йдучи по його слідам, шляхом строго об'єктивних спостережень, щодня розширюють коло об'єктивної діагностики. У лекції 1845 р. Ф.С. Цицурін висунув дуже продуктивну думку про те, що, щоб навчитися відрізнити всі відтінки звукових явищ у людей різного віку та типу конституції, аускультатії потрібно спочатку вчитися на здорових людях». Відтак внесок професора Ф.С. Цицуріна у становлення Київської школи терапевтів є визначальним. Власне, його науково-педагогічна діяльність в Імператорському Університеті Святого Володимира заклала благодатний ґрунт для її розквіту. Загальновідомо, що здобутки Київської школи терапевтів є не тільки вагомими, а ряд із них (методична глибока ковзна пальпація органів черевної порожнини, вперше прижиттєво діагностований тромбоз вінцевих судин і детально описана його клінічна картина, уперше прижиттєво описаний інфаркт легені, встановлені механізми утворення бронхіальних зліпків у пацієнтів із захворюваннями серця, класифікація хронічної серцевої недостатності, закладені засади деонтології і мистецтва спілкування із пацієнтом та геронтології як науки тощо) відіграли фундаментальне значення в становленні світової медицини. Проте, на жаль, видатна постать першого професора-терапевта Київського Університету Федора Степановича Цицуріна на його Батьківщині є недостатньо відомою. Популяризація імені цього великого вітчизняного вченого, педагога та організатора медицини і є завданням нашої публікації.

У Путівнику основних рукописних фондів Інституту рукопису НАН України [7, С.568-570] знаходимо такі скупі біографічні дані про нього.

ЦИЦУРІН Федір Степанович (1814-1895) – лікар.

Народився в м. Бірюч Воронежської губернії; навчався в Харківській гімназії. Закінчив медичний факультет Харківського університету (1835); працював лікарем у Харківській губернії (1835-1839). Навчався в Дерптському університеті, де отримав диплом доктора медицини (1841). Ординарний професор Університету Св. Володимира (1844-1857). Президент Варшавської медико-хірургічної академії (1857-1861); директор медичного департаменту Військового міністерства (1862-1867); почесний лейб-медик Імператорського двору (1865); управитель придворною медичною частиною (1867-1882).

Ф. 198, 68 од. зб. (1835-1888); ф. III, № 1240-1243, 5437-5438, 6150-6151.

Біографічні матеріали

Диплом лікаря I класу Харківського університету (1835); диплом доктора медицини Дерптського університету (1841); почесні дипломи та дипломи: Київського медичного товариства (1844), Краківського наукового товариства (1858), Фармацевтичного товариства в Петербурзі (1862), Німецької Академії любителів природи (1863), фізико-медичного товариства при Московському університеті (1863), Товариства російських фармацевтів (1865), Віленського медичного товариства (1866), Кавказького медичного товариства (1866), Оренбурзького фізико-медичного товариства (1867), Товариства російських лікарів у Санкт-Петербурзі (1868), Київського філантропічного фармакопейного товариства (1880).

Матеріали службової і громадської діяльності

Відомість про прибуток та зменшення хворих по Придворному відомству (1874; 1876); виписка зі зведення військових постанов про Медичний департамент (б.д.); звіт з управління придворною медичною частиною з 1855 по 1880 рр. (б.д.); календар поїздки до Німеччини (б.д.); матеріали Товариства піклування про поранених та хворих воїнів (список членів; основні положення для складання статуту; проект програми майбутньої діяльності; відомість про прибуток та витрати сум за 1874 р.; записка про діяльність Товариства) [1871-1875]; справа про матеріальну допомогу студентам, які бажать відвідувати лекції та ін. (1858-1861).

Листування

Адресати: Галаган Г.П. (4; 1853; б.д.); Максимович М.О. (4; 1845-1848).

Кореспонденти: Горецький (1859), Трап Ю. (4; 1863), Фішер Ф. (1864), Шварц, генерал-ад'ютант (1866).

«Вестник благотворительности», журнал (1869), Військове міністерство, Медичний департамент (1861), Військово-медичний науковий комітет (1872), Головний військово-шпитальний комітет (1888), Лицей князя Безбородька (1861), Петербурзький 1-й військовий шпиталь (1865), С.-Петербурзький військовий округ (1870), Товариство піклування про поранених та хворих воїнів (3; 1872), [Фармакопейний комітет] (1864).

А в «Биографическом словаре профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884)» профессора В.С. Иконникова [8, С.728-732] знаходимо детальніші дані, власне, про ранній та київський період діяльності Федора Степановича. Тільки наведений там перелік друкованих робіт молодого вченого викликає повагу і свідчить про широту його наукових інтересів, здатність до глибокої аналітики та системного узагальнення. На підтвердження цитуємо сторінку 732 цього поважного видання: «Сочинения Ф.С. Цицурина: 1) Nonnulla de typho abdominali (fièvre typhoide Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem. Dissert, inaug. pathologigo-therapeut. etc, Dorpati Livonorum, 1841, in-8; 2) Донесение министру народного просвещения: из Берлина (Журн. Мин. Нар. Просв. 1842, ч. XXXV, стр. 1-12), из Вены (ibid.1843, ч. XXXVII, стр. 75-98); 3) Отчет о путешествии его: с 15 августа 1842 по 15 февраля 1843 г. по Южной Германии, Швейцарии и Франции (ibid.1844, ч. XLII, стр. 1-82), с 15 марта по 15 авг. 1843 г. по Франции (ibid. 1844, ч. XLIII, стр. 31-52, Russland's Medic. Zeitung); 4) Вступление в курс частной терапии, семиотики и клиники внутренних болезней (ibid.1845, ч. XLV, стр. 130-168); 5) Отчет о путешествии с ученой целью (ibid.1857, ч. XCV и XCVI, три статьи, стр. 1-26 и 1-78), – с подробными сведениями о клиниках, госпиталях, больницах, минеральных водах, существующих направлениях в медицине и т.п., в Германии, Франции и Австрии (Вена, Краков и Прага), составленный во время заграничного путешествия в 1856 г.; 6) совместно с проф. Козловым и Вальтером составил монографию о холере, изданную в Киеве в 1848 г.; 7) кроме того, помещал в медицинских журналах небольшие статьи¹⁾». У розшифровці позначки 1 зазначається, що ці статті стосувались життя університету й організації педагогічного процесу та викладання терапії.

Уже ці короткі біографічні дані життєвого шляху Ф.С. Цицурина свідчать, що це була непересічна, дуже цілеспрямована, здібна і неймовірно працездатна особистість лицарського духу. Щедро обдарований видатними організаторськими здібностями, він мав вроджений дипломатичний хист. Очевидно, витоки таких шляхетних рис Федора Степановича потрібно шукати в його родоводі. І хоча у світовій історії прізвище Цицурін є відомим із сивої давнини (Військовий трибун із консульською владою Римської імперії Гай Ветурий Красс Цицурін, 370 роки до н.е., та консул Тіт Ветурий Гемін Цицурін, 460 роки до н.е.), на жаль, родовід Федора Степановича є невідомим. На нашу думку, найімовірнішою є така версія його родоводу та походження прізвища.

Згідно з усіма наявними біографічними даними, Ф.С. Цицурін народився 12 червня 1814 року в містечку Бірюч (сучасна назва Богучари)

Воронезької губернії. Історія цього містечка є унікальною і сягає скіфських часів [9]. Назва містечка походить від назви ріки Богучар, на берегах якої воно розташоване. За однією з версій, така назва походить від тюркського «баучар», що перекладається як «велика ріка, що складається з двох приток». Цікаво, що в «Биографическом словаре профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884)» вказується, що він є спадкоємним дворянином, і батько його був поміщиком. Проте, в «Общем Гербовнике дворянских родов Всероссийской Империи» [10] нам не вдалось виявити прізвища Цицуріних, хоча у списках дворян Київщини XIX сторіччя [11, С.293] Федір Степанович разом із сином Володимиром є. Щодо статусу поміщика, то на Богучарщині можна було вважати когось таким хіба що за способом ведення господарства. Річ у тому, що територіально козацьке містечко Богучари розташоване на території, яка відома під історичною назвою Дике Поле. Таку назву в народі отримали після розгрому Золотої Орди (1480 рік) спустошені татарами степи між Доном і лівобічними затоками Дніпра та Десни. Протягом XVI сторіччя безлюдні простори степу заселяються відчайдухами з незламною волею до свободи. У часи Великої Руїни (кінець XVII сторіччя) переселення з України в Дике Поле набирає масового характеру. Козаки, відмовляючись від закріпачення, змушені були залишати батьківську землю і переселялись у степи Дикого Поля: «Іхали сім'ями, «куреньями», проїжджаючи за добу 30-50 верст по бездоріжжю, через ліси і ріки, будуючи мости, які охоронялись спереду і ззаду козацьким військом. ... Везли з собою і віру християнську, бережно повантаживши на вози церковні дзвони, укутавши і заховавши домашні ікони...» [12]. Свої поселення вони з любов'ю називають «слобідками», а свій життєвий устрій організують, керуючись звичаєвим козацьким правом. Поступово Дике Поле стає Слобожанщиною. Царська адміністрація змушена була рахуватись із цією реальною силою, що захищала кордони імперії від татарських набігів, і визнавала її автономію. Проте, протягом усього XVIII сторіччя у всій Російській імперії планомірно знищується козацька автономія. Постійні спроби царської адміністрації обмежити козацьку автономію викликають збройний спротив. Козаки із Богучар у 1704 році беруть активну участь у повстанні під проводом Кіндрата Булавіна та Микити Голого. І Петро I у 1704 році наказує щодо богучарців губернатору графу Ф.М. Апраксину так: «О Богучаре при возврате своем из Азова учини так, взяв солдат, пошли, и, перехватив, пересажай на каторги (читай галери)». У 1705 році Богучари взагалі було стерто з лиця землі царським військом [3, С.45, 52-53]. Але вже в лютому 1716 року Воронезькій губернській канцелярії губернатором графом Ф.М. Апраксиним було наказано знову

«...на речках Толучеевой и Богучар поселить две сотни Черкасс...» [13]. «Черкаassy» – родини волелюбних українських козаків, що в часи Великої Руїни переселились у степи Дикого поля. А в березні 1717 року «велено ... Острогжского полку казаков, которые живут в Киевской губернии, и именно: с. Ливен, Старого Осколу, а Корочи ... перевести и поселить в новоприсланные слободы на Тулучеев, Богучар, Айдар и другие» [14]. Зі стабілізацією становища на південних кордонах імперії царська адміністрація практично одночасно із ліквідацією гетьманської автономії в Україні остаточно позбавляє козацької автономії Слобожанщину (друга половина XVIII сторіччя). З козаків формуються гусарські та драгунські полки і ставка робиться на дворян [15]. Козацькій старшині надається статус дворян. Територіально козацьке містечко Богучари в 1802 році разом із повітом остаточно передається зі Слобідсько-Української губернії до Воронезької [3, С.61]. Проте, краєзнавці, пишучи вже про сьгоднішній день свого рідного краю, відзначають: «Як би те не було, але на Богучарській землі і донині живуть першопоселенці із прізвищами Булавін, Голий, Количев, Щербак та інші» [3, С.52-53]. До них можна зарахувати і прізвище Федора Степановича. У рубриці «Вони народились на Слобожанщині» «Газети Новопсковщини» за 22 серпня 2010 знаходимо замітку про Ф.С. Цицуріна [16]. Звичайно, за умов формування гусарських та драгунських полків прізвища козацькі, м'яко кажучи, нещадно трансформуються. Так, на Київщині в ті часи було досить поширене прізвище Цицура та Цюцюра. Зокрема, відомою є історична постать переяславського полковника Тимоша Цицури (перша документальна згадка про нього належить до 1658 року) [17]. Цей козацький полковник був прибічником гетьмана Івана Виговського, за що був засланий царем у Томськ. У подальшому з інформації про військовослужбовців «Томские служилые люди в 1707 году» [18] знаходимо інформацію про його синів із такою русифікацією їхнього прізвища: «Конных и пеших казаков голова Сава – Тимофеев сын Цыцурин, Василий – Тимофеев сын Цыцурин...». На підтвердження, власне, такої версії родоводу Федора Степановича наведемо свідоцтво № 983 від 24 листопада 1839 року, видане Харківською медичною управою: «Дано сие вольнопрактикующему лекарю 1-го отделения Федору Степановичу сыну Цыцурина в том, что он занимался три с половиной года в здешней губернии производством врачебной практики и приобрел себе в то время, как весьма опытный и рациональный медик, почтение и доверие как всякого сословия жителей, между которыми он жил, так ровно и медицинско-начальства» [19, С.15-16].

Коротко охарактеризуємо докиївський період життя Федора Степановича. Початкову освіту Федір Степанович отримав у повітовому училищі

в Богучарах. За успішне навчання в Харківській гімназії був нагороджений срібною медаллю. Медичний факультет Харківського університету він закінчив із відзнакою та званням лікаря першого класу в 1835 році. Три з половиною роки вів лікарську практику в Харківській губернії. З 1839 року продовжує подальшу освіту в Дерптському університеті і в 1841 році отримує ступінь доктора медицини за успішно виконану роботу зі спеціальності терапевтичної патології «*Nonnulla de typho abdominali (fièvre typhoïde Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem*». Уже на початку 1841 року він був призначений на викладацьку роботу на запланованому до відкриття медичному факультеті Київського університету Св. Володимира. Оскільки викладання терапії починалось на старших курсах, у цьому ж 1841 році за програмою підготовки університетських викладачів Федір Степанович направляє на стажування в найкращих терапевтичних клініках Німеччини, Австрії, Франції та Англії. Метою його відрядження за кордон було вдосконалення в терапії, патологічній анатомії та семіотиці. Молодий доктор наук Ф.С. Цицурін поставився до цього стажування дуже відповідально. Він зумів, крім запланованих країн, пройти стажування ще й у Швейцарії. Досвід свого стажування він ретельним чином описує у звітах, передбачених програмою стажування. Про рівень цих звітів, важливість та інформативність поданих у них даних свідчить факт їх опублікування у відкритому друці в журналі Міністерства народної освіти та Російській медичній газеті. На молодого доктора наук звертають увагу в управлінському апараті Міністерства народної освіти. І на звітній лекції Ф.С. Цицуріна в Петербурзі (квітень 1844 року), що відбувалась «въ присутствіи особаго для того назначеннаго комитета, многихъ извѣстныхъ врачей столицы» був присутній і сам міністр народної освіти граф С.С. Уваров. Про рівень лектора та виголошеної ним лекції свідчить те, що міністр народної освіти «принимая въ уваженіе засвидѣтельствованіе вышеозначеннаго комитета объ обнаруженныхъ Цицуринымъ на лекціяхъ обширныхъ познаніяхъ и самостоятельномъ взглядѣ на излагаемые имъ предметы, опредѣлилъ его въ университетъ св. Владимира прямо ординарнымъ профессоромъ по кафедрѣ терапевтической клиники съ семіотикой и поручилъ ему временное преподаваніе частной терапії въ полномъ объемѣ впредь до назначенія особаго на эту кафедру профессора (предлож. мин. народ. просв. отъ 3 апреля 1844 г.)». Це було визнання. Тепер Федору Степановичу належало на новоствореному медичному факультеті Київського Університету Св. Володимира налагодити весь процес викладання терапії як такої практично з нуля. І з цим надзавданням він із честю впорався.

Пригадаємо, що 4 грудня 1840 року, незважаючи на те, що Рада Університету своїм рішенням від 21 червня 1840 року вважала за можливе відкрити медичний факультет тільки з 1842-1843 академічного року (після зведення власного приміщення), остаточно прийнято рішення про його відкриття в 1841-1842 навчальному році. На його відкриття в Києві за тих умов уже покладались особливі надії. У доповіді міністра освіти графа С.С. Уварова імператору від 27 квітня 1840 року зауважено: «...для приведения в совершенное устройство преподавания врачебныхъ наукъ можно бы сосредоточить его в двухъ главныхъ местахъ, именно в Москвѣ – для северной части имперіи и в Киевѣ – для южной части; в этомъ порядкѣ университетскіе медицинскіе факультеты в Дерптѣ, Казани и Харьковѣ будутъ некоторымъ образомъ служить вспомогательными учебными заведениями и войдутъ в одинъ кругъ с двумя главными». Підбором викладацьких кадрів для медичних факультетів тоді займався тимчасовий медичний комітет Міністерства освіти. Член тимчасового медичного комітету професор М.І. Пирогов із самих витоків створення нового медичного факультету, бажаючи, щоб він став взірцем для інших університетів імперії, бере активну участь у вирішенні його кадрових та організаційних питань. Зважаючи на авторитет Миколи Івановича, більшість в подальшому призначених керівників новостворених кафедр були або його учнями, або вихованцями чи докторантами Дерптського університету того періоду, коли він там очолював кафедру хірургії. Першим професором медичного факультету 7 грудня 1840 року був призначений випускник Казанського університету, учень М.І. Пирогова Володимир Панасович Караваєв. На початку 1841 року були призначені два наступні професори медичного факультету: анатом М.І. Козлов та терапевт Ф.С. Цицурін. На їхні плечі лягли основні організаційні турботи з відкриття медичного факультету. В.П. Караваєв та Ф.С. Цицурін були першими деканами медичного факультету, а М.І. Козлов здебільшого займався організацією кафедр. Проте, згідно з чинним тоді університетським статутом від 1835 року, серед затверджених 10 кафедр медичного факультету окремої кафедри терапії не було. Цікаво, що в записці Ради Університету Святого Володимира, складеної ще в серпні 1840 року, зазначалась необхідність створення окремої кафедри терапії. І вже через рік після відкриття медичного факультету (із 15 липня 1842 року) запроваджується новий статут та штати Університету Святого Володимира. Аж ніяк не всі пропозиції Ради Університету в них були реалізовані, але в цілому це були прогресивні нововведення. Щодо викладання терапії важливим є те, що, згідно з новим статутом, окремо виділялась кафедра загальної терапії з курсом лікарського красномовства, а кафедра семіотики

об'єднувалась із терапевтичною клінікою. Щоправда спочатку (у 1842 році) за дорученням Ради Університету професор М.І. Козлов, що завідував кафедрою фізіологічної анатомії з мікрографією, організовує об'єднану кафедру загальної терапії та лікарського красномовства з курсами токсикології, мінеральних вод і рецептури, на яку в 1843 році було призначено екстраординарним професором фармаколога Василя Васильовича Беккера (випускник Дерптського університету). Тому, виконуючи поставлене перед ним завдання, Ф.С. Цицурін у 1844 році засновує першу кафедру терапії та відкриває в новозбудованій будівлі Головного («Червоного») корпусу університету терапевтичну клініку на 16 ліжок. Використовуючи власний і набутий у Європі досвід, готує навчальні плани і лекції з курсу загальної терапії, семіотики, приватної терапії та критичних оглядів повчальних клінічних випадків. При підготовці навчальних планів та лекцій із загальної терапії та семіотики він використовує перш за все власний клінічний досвід і базується на працях європейських клініцистів Андраля¹, Шкоди, Мозера та Зібберта, а приватної терапії – Андраля та Баумгертнера [8, С.731]. Його лекції користувалися великою популярністю у студентів та лікарів, а «Вступ у курс приватної терапії, семіотики та клініки внутрішніх хвороб» (Журнал Міністерства народної освіти, 1845 ч. XLV, стр. 130-168) є фундаментальним і абсолютно актуальним на сьогоднішній день. У своїх лекціях Ф.С. Цицурін постійно підкреслює, що отримана за ретельного збору клініко-анамнестичних даних та фізикального обстеження пацієнта інформація є єдиною визначальною базою успішного здійснення діагностичного пошуку і визначення тактики лікувального процесу. Цікаво, що за широкої популярності лектора він наполегливо відстоював доцільність надання матеріальної допомоги студентам, які відвідують лекції та успішно навчаються. Ним запропонована струнка система викладання терапії. У ній систематичне навчання біля ліжка хворого було обов'язковим, а клінічній спостережливості надавалось виняткове значення. Уже на вступній лекції він наголошував: «Ніде так швидко не проявляється талант лікаря і ступінь освіченості, як у способі обстеження хворого». А запорукою продуктивного клінічного мислення

він вважав суворе дотримання правила: «Кожна теорія, коли вона правдива, мусить перебувати у постійному взаємозв'язку з фактами, кожен факт мусить знаходити своє пояснення в теорії». Так визначальне значення ретельного збору клініко-анамнестичних даних та фізикального обстеження пацієнта було закладено в традицію Київської школи терапевтів. Як керівник університетської терапевтичної клініки він запроваджує за правило розтин померлих хворих з обов'язковим аналізом патологоанатомічних даних. Навколо професора Ф.С. Цицуріна гуртуються учні. Іще перебуваючи у відрядженні у Берліні, Федір Степанович дійшов до висновку про доцільність впровадження в клінічну практику мікроскопічних досліджень. Серед його найбільш знаних учнів доктори медичних наук, відомі у вітчизняній медицині вчені Л.К. Горецький² та Л.А. Маровський³.

У Києві професору Ф.С. Цицуріну доводиться особливо багато займатись організаційною роботою. Він заснував кафедру терапії і незмінно завідував нею з 1844 по 1857 рік. Він був одним із фундаторів університетської медичної бібліотеки. У 1847 році в період епідемії холери в Києві завідував тимчасовою спеціалізованою лікарнею (за що був нагороджений орденом: св. Анни 2 ст.), а досвід узагальнив у колективній монографії (у співав. із професорами М.І. Козловим та О.П. Вальтером). У 1847-1850 роках на виборній основі обійняв посаду декана медичного факультету (до запровадження нових правил про порядок призначення деканів в університетах, згідно з Височ. указом, виданим Прав. Сенату від 11 жовтня 1849 г.). В 1849 році професор Ф.С. Цицурін був відряджений генерал-губернатором «въ нѣкоторыя мѣстности юго-западнаго края для изслѣдованія повальной болѣзни – скорбута». У 1852 році йому було доручено (разом із професором В.В. Беккером та аптекарем Сегетом) з'ясувати особливості шкідливого впливу на здоров'я робітників природних умов схилів Дніпра біля Ланцюгового мосту.

Незважаючи на велике завантаження організаційною та педагогічною роботою, професор Ф.С. Цицурін був надзвичайно популярним лікарем. Він – лікар-консультант студентської лікарні, інституту благородних дівиць, училища Левашевої та 1-ї Київської гімназії. Він успішно лікував профе-

¹ Андраля (Andral) Габріель (1797-1876) – французький терапевт і патолог; спадкоємець Ф. Бруссе на кафедрі загальної патології та терапії Сорбонни (з 1839), послідовник Р.Лаеннека, видний представник клініко-анатомічного напрямку в європейській медицині. Його фундаментальні керівництва з патологічної анатомії (1829) і внутрішніх хвороб (1836-37) були популярні в багатьох країнах, у т.ч. і в Російській імперії. Відомо «поза Андраля» – рання ознака плевриту: пацієнт лежить на здоровому боці.

² Людвіг Казимирович Горецький випускник медичного факультету Київського Університету Св. Володимира 1848 року, докторську дисертацію захистив у 1855 році. Обіймав посади помічника директора та директора університетської клініки, секретаря медичного факультету. У 1864 році заснував одне з перших у Російській імперії відділень шкірних захворювань на базі Київського військового шпиталю і цього року вперше почав читати факультативний курс дерматовенерології.

³ Маровський Людвіг-Карл Адольфович випускник медичного факультету Київського Університету Св. Володимира 1855 року, докторську дисертацію захистив у 1858 році. Відомою є виголошена ним в 1864 році на Товаристві київських лікарів доповідь «Про важливість викладання гігієни в навчальних закладах». Л.А.Маровський завідував кафедрою факультетської терапевтичної клініки Харківського університету, працював інспектором лікарської управи у Пскові, Бесарабії та Одесі.

сора В.П. Караваєва і особисто в 1857 році наполіг на обов'язковому продовженні його лікування на курорті в Німеччині. Правильно проведене комплексне лікування відновило сили пацієнта, і, повернувшись улітку 1859 року до Києва, професор В.П. Караваєв не тільки взявся до викладацької роботи, але й почав знову оперувати. Федір Степанович був особисто знайомий зі своїм геніальним земляком М.В. Гоголем і лікував його. Довгий час дбайливо зберігав подарований автором екземпляр «Мертвых душ» із дарчим написом.

За плідну творчу працю в київський період професор Цицурін Ф.С. був нагороджений трьома орденами (двома Св. Анни II ст. та Св. Володимира, медаллю, знаком Червоного хреста, грошовими винагородами). Проте, напружена праця виснажує Федора Степановича, і у квітні 1856 року він «командированъ былъ, на 5 мѣяцевъ для излѣченія и съ ученою цѣлью, въ Италію, Германію и Францію». Проте, і під час «излѣченія» Ф.С. Цицурін продовжує напружено працювати. Він бере участь у роботі 32-го конгресу «германскихъ естествоиспытателей и врачей, собравшемся въ Вѣнѣ». Сам факт його обрання Президентом медичної секції цього престижного форуму говорить про його авторитет серед європейських учених. Окрилений новими ідеями, невгамовний Федір Степанович повертається до Києва. Уже з висоти власного досвіду організатора медичної освіти та університетської терапевтичної клініки, науковця і талановитого практикуючого лікаря Федір Степанович готує великий (більш ніж на 100 сторінок машинописного тексту) звіт. У ньому він детально характеризує нові напрямки в медицині Німеччини, Франції та Австрії і подає важливу інформацію про організацію роботи клінік, шпиталів та лікарень у Європі. Значне місце він відводить опису їх досвіду застосування в комплексному лікуванні внутрішньої патології мінеральних вод. Цього разу надрукований у журналі Міністерства народної освіти звіт уже був «въ отдѣльныхъ оттискахъ разосланъ, по распоряжеію министра нар. просв., во всѣ университеты, въ которыхъ были медицинскіе факультеты, для ознакомленія съ результатами означеннаго путешествія».

І тут, на висоті злету науково-педагогічної творчості, на життєвому шляху Федора Степановича відбувається різкий поворот – організаторський хист професора Цицуріна Ф.С. ставить його до лав найвизначніших організаторів медицини Російської імперії. Сукупний результат взаємодії збігу обставин різного рівня та важливості саме таким чином розпорядився долею нашого геніального співвітчизника. Серед них визначальними перш за все були, звичайно, його особисті якості та стан медицини в Російській імперії. За обставин постійних спалахів епідемічних захворювань із частими поширеннями усією імперією проблеми якості підготовки лікарів та належного укомплектуван-

ня армії військовими лікарями були не просто актуальними, а набирали загрозливого характеру. Так, скажімо, під час військових дій 1830-1831 року на теренах імперії вирувала епідемія холери. У Петербурзі від неї щоденно помирало до 500 осіб. Холера поширилася і серед військ, що діяли проти польських повстанців, від неї загинули навіть російський головнокомандувач Дибич та цесаревич Костянтин Павлович. Державна машина імперії потребувала особистостей, здатних фахово керувати та здійснювати реформи. А на вершині управлінського олімпу системи охорони здоров'я Російської імперії тривала безглузда війна амбіцій так званої «російської» (П.О. Дубовицький, М.М. Зінін, Т.С. Іллінський, В.Л. Грубер, Д.К. Тарасов, С.Ф. Хотовицький та ін.) та «німецької партії» (В.В. Пелікан, М.Ф. Здекауер, Ф.Я. Карель, Я.Я. Шмідт, К.І. Менде, Е.К. Брандт та ін.). Потрібна була особистість, організаторські заходи якої не сприймалися б упереджено через приналежність до якогось із цих угруповань. Професор Ф.С. Цицурін із його високим авторитетом при цьому був, так би мовити, постаттю нейтральною. Окрім того, за умов конституційної монархії, мав значення і його дворянський статус. І в 1857 році під час перебування в Києві імператор Олександр II особисто призначає його Президентом Варшавської медико-хірургічної академії. Так несподівано закінчується такий плідний київський період життя Федора Степановича Цицуріна. З 1861 року він неодмінний член військово-медичного вченого комітету, у 1862-1867 – Директор медичного департаменту військового міністерства і, нарешті, Управитель придворною медичною частиною (1867-1882). Ведучи велику організаторську роботу, Федір Степанович залишався популярним практикуючим лікарем, з 1865 року він почесний лейб-медик Імператорського двору. Професор Ф.С. Цицурін разом із лейб-медиками С.П. Боткіним та Є.І. Богдановським 1 березня 1881 року надавав невідкладну медичну допомогу смертельно пораненому імператору Олександр II, і його підпис стоїть під Протоколом посмертного розтину його тіла [20]. Власне, його записи про останні хвилини життя імператора разом із «посмертною скринькою» Олександра II, фрагментами його мундира та карети, висадженої в повітря терористами-народовольцями, були представлені 28 жовтня 2005 року у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та зв'язку (найстаріший військовий музей Росії) на виставці «Спецназ проти терору».

Дипломатичність, досвід клінічної практики, неймовіра працездатність, ретельність та визначний організаторський хист забезпечили успіх здійснюваних ним реорганізацій діяльності медичного департаменту військового міністерства. На жаль, в умовах жорсткої конкуренції «російської» та «німецької партії» організаторські намагання Ф.С. Цицуріна не завжди адекватно

сприймалися. Найбільше заважав, як не дивно, напрочуд дружній опір нагальній потребі впровадження вже наявного за межами Російської імперії організаційного досвіду роботи медичних закладів цих двох ворогуючих груп. Так, наприклад, навіть прогресивний щодо нововведень С.П. Боткін виявляв нерозуміння важливості і визначального значення впровадження раціональних форм організації роботи в практику медичних закладів імперії. У листі до свого брата Сергій Петрович так описує свій конфлікт із Ф.С. Цицуріним під час інспекції останнім його лікарні. Він зазначає, що Федір Степанович, ознайомившись із роботою клініки, яку створив та очолював С.П. Боткін, схвально відгукнувся про роботу організованої там лабораторії і щиросердечно побажав, щоб у подальшому лікарня «дошла до того совершенства, которое оно достигло при заграничных клиниках»... і почув від нього у відповідь, що в закордонних клініках таких лабораторій немає ... [21, 22].

Аналіз діяльності Федора Степановича в післякиївський період беззаперечно свідчить, що управлінський апарат Російської імперії в його особі отримав талановитого та ефективного організатора медичної служби. Вітчизняна ж медична наука втратила визначного вченого та педагога. Але, зрештою, доля Ф. С. Цицуріна є типовою долею синів бездер-

жавних народів. Він лишень повторив долю своїх великих співвітчизників-попередників Георгія Дрогобича (Юрія Котермака), Єпіфана Славинецького, Н.М. Амбодика-Максимовича, М.М. Тереховського, Д.С. Самойловича, О.М. Шумлянського та багатьох інших, що зробили свій вагомий внесок у становлення світової медицини, працюючи за межами України. Як організатора системи охорони здоров'я його доля є дуже схожою на долю ще одного видатного українця – академіка Івана Яковича Горбачевського⁴ [23].

Таким чином, перший київський професор-терапевт медичного факультету Київського Університету Федір Степанович Цицурін був не тільки засновником першої кафедри терапії, основоположником системи викладання терапії, але й заклав основи стрункої організації всієї медичної освіти, що базується на викладанні внутрішньої патології. Він заснував плідну традицію викладання внутрішньої медицини в Імператорському Університеті Святого Володимира на основі інтеграції здобутків медичної науки в Європі та кращих її надбань у Російській імперії. Власне, такий підхід і створив благодатний ґрунт для становлення Київської школи терапевтів та фундамент для її розквіту в кінці XIX на початку XX сторіччя.

⁴ У березні 1917 року академік І.Я. Горбачевський направив у законодавчий орган Австро-Угорської імперії документ із переконливим обґрунтуванням необхідності створення міністерства охорони здоров'я. Після довгих і всебічних обговорень закон про запровадження нового міністерства був затверджений, а 30 червня 1917 року І.Я. Горбачевський став першим у світі міністром охорони здоров'я.

Література

1. Декани медичного факультету Університету Св.Володимира (Національного медичного університету імені О.О.Богомольця) 1841-1919: Біографічні нариси та бібліографія [Текст] / В.Г.Коляденко, Я.В.Цехмістер, О.П.Яворовський, І.М.Полякова / За ред. В.Ф.Москаленка. – К.: ВД «Авіцена», 2011. – С. 152.
2. Свінцицький А.С. До дня народження першого київського професора-терапевта Федора Степановича Цицуріна [Електронний ресурс] / А.С.Свінцицький, Н.В.Динник // Режим доступу :/http://www.nmtu.edu.ua/podii-open.php?id_news=837
3. Бородулін В.И. Факультетская терапевтическая клиника университета Св.Владимира: формирование Киевского научного центра отечественной терапии. Сообщение 1. Основание клиники. Ее первый профессор - Ф. С.Цыцурин (1844-1857 гг.) Сообщение 2. Факультетская терапевтическая клиника Университета Св.Владимира [Текст] / В. И.Бородулин, В. П.Бревнов // Пробл. соц. гигиены и истории медицины. - 1997. - №2. - С. 50-53; №3. – С. 48-51.
4. Бородулін В. И. История клинической медицины от истоков до середины 19-го века, лекции.
5. Макаренко І.М. Цицурін Федір Степанович [Текст] / І.М. Макаренко, І.М. Полякова // Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця (1841-2001). – К. : Століття, 2001. – С. 178-179.

6.-23.*

THE FOUNDER OF THE KYIV SCHOOL OF THERAPISTS PROFESSOR FEDIR S. TSYTSURIN

M.I. Dzeman

Summary

The work represents the data of historical research regarding the personality of Fedir S. Tsytsurin, the first professor of therapy of the Medical Faculty of the Imperial Saint Volodymyr University in Kyiv. Fedir S. Tsytsurin was the founder of the first department of therapy, he laid the traditions of teaching the internal medicine in the University, and respectively, he was the cornerstone in the foundation of Kyiv School of Therapists.

Key words

Fedir S. Tsytsurin, the first professor of therapy of the Medical Faculty of the Imperial Saint Volodymyr University, Kyiv School of Therapists.

⁴ Повний перелік літератури знаходиться в редакції